

megoldások megtervezésekor és a köztük való választás során a teljes hatást kell szem előtt tartanunk. Legfőképpen ebben áll a megközelítés megváltoztatása, amit szorgalmazok.” (214. old.)

A vállalat természete a vállalat modern elméletét megalapozó írás. A társadalmi költségekről szóló tanulmányok gyökeresen átalakították a tulajdonjogok elméletét, a jog és a gazdaság kapcsolatának vizsgálatát – Coase lett az egyik legtöbbet idézett közgazdász. A könyv bevezetője azonban arról tanúskodik, hogy számára ezek a fejlemények nem a siker és az elismerés mutatói.

Idézi Lionel Robinst, aki szerint „A közgazdaság-tudomány az a tudomány, amely az emberi viselkedést a célok és az alternatív felhasználású szűkös eszközök viszonyában vizsgálja”, továbbá Gary S. Beckert, aki arra a következtetésre jutott, hogy „a közgazdaságtant mint tudományt nem a tárgya különbözteti meg más társadalomtudományoktól, hanem a megközelítési módja.” (12. old.) A szerző egyetért velük: „Ha a közgazdaságtan belül (vagy legalábbis a mikroökonómiaán belül) kifejlődött elméletek jórészt arra szolgálnak, hogy elemezhessük a választások meghatározóit (és azt hiszem, ez így van), akkor nem nehéz belátni, hogy alkalmasnak kell lenniük más emberi döntések elemzésére is, mondjuk a jog és a politika területén. Ebben az értelemben a közgazdászok vizsgálódásainak nincsen sajátos tárgya. Amit kidolgoztak, az egy megközelítési mód, ami elvált (elválasztható) az elemzés tárgyától.” (11. old. – kiemelés tőlem L. M.)

Úgy véli, hogy a közgazdaságtan forradalmi átalakulása, behatolása más tudományokba egyszerre volt káros és hasznos a társadalomtudományokra nézve: „Az, hogy a közgazdászok belefeledkeztek a választás logikájába, bár végső soron megújíthatja a jogtudományt, a szociológiát és a politikatudományt, ezzel együtt szerintem komoly károkat okozott magának a közgazdaságtannak. Az elmélet saját tárgyától való elválasztásának egyik eredménye az lett, hogy azok az entitások, amelyek döntéseit a közgazdászok vizsgálják, maguk nem tárgyai az elemzésnek, következésképp

pen minden lényegi tartalmat nélkülöznek. A fogyasztó nem egy emberi lény, hanem a preferenciák konzisztens halmaza. A vállalat egy közgazdász számára – ahogy Slater fogalmazott – »nem más, mint egy költséggörbe és egy keresleti görbe, az elmélet pedig egyszerűen az optimális árképzés és inputkombináció tana«. A cserre az intézményi környezet bármiféle meghatározása nélkül megy végbe. Vannak fogyasztóink emberi tulajdonságok nélkül, vállalataink szervezet nélkül, valamint cserénk piacok nélkül.” (14. old.)

Coase idegennek érezte magát ebben a világban. Az 1988-as kiadás előszavában az évtizedekkel korábban publikált tanulmányai hatását vizsgálva (*A vállalat természete* 1937-ben, *A társadalmi költségek problémája* 1960-ban jelent meg először) megállapítja: „Nézőpontom nem vált általánosan elfogadottá, s többségében az érveimet sem értették meg.” (11. old.) Utal a saját felelősségére, a kifejtés elégtelenségeire, de a fő okot másban látja: „Mivel az érvek ezekben a tanulmányokban, úgy vélem, egyszerűek, sőt annyira egyszerűek, hogy majdhogynem a magától értetődő igazságok kategóriájába tartoznak, elutasításuk vagy látszólagos meg nem értésük arra utal, hogy a közgazdászok többsége másként tekint a gazdasági problémákra, és felfogásuk különbözik az enyémtől a közgazdaságtan tárgyának természetét illetően.” (Uo.)

A történet három évvel később, Coase Nobel-díjával jelentős fordulatot vett. De hogyan értelmezzük ezt az eseményt? Azt jelzi-e, hogy a díj nemcsak a sértődékeny, idős Coase-t engeszteli ki, hanem az új intézményi közgazdaságtant is beemeli a közgazdaság-tudomány főáramába? Vagy a közgazdaságtan átalakulását sejteti, azt, hogy az általa bírált szemléletet és módszert egy másik egészíti ki vagy váltja fel?

Ma még aligha tudjuk a választ ezekre a kérdésekre.

A cikkek megjelenése óta eltelt majdnem hetven évben a közgazdaság-tudomány szókészlete és mondatfüzése is jócskán átalakult. A kötetet fordító Meszerics Tamás (és az ellenőrző szerkesztő Valentiny Pál)

ezért bravúros teljesítményt nyújtott, amikor egységes, ám nem erőltetetten naprakész magyar szaknyelven, az eredeti mondanivalót híven követve adja közre a szövegeket. Ambrus-Lakatos Lóránt a *Függelékben* pontos és részletes áttekintést ad Coase életrajzi adatairól, közli műveinek változott bibliográfiáját, és az olvasó megismerkedhet a neves szerző munkásságával foglalkozó irodalommal is.

LAKI MIHÁLY

Richard Pollak: Az igazi Bruno Bettelheim

Fordította: Endreffy Júlia. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005. 557 old., 3800 Ft

Zavarba ejtő a Richard Pollak magyarul kiadott művének címébe foglalt „igazi” jelző (a könyv eredeti címe: *The Creation of Dr. B. A Biography of Bruno Bettelheim*). Az életrajz szerzője ugyanis mindössze egyetlenegyszer, 1967-ben találkozott az akkor hatvanöt éves Bettelheimmel, és beszélgetésükön kívül minden más tény, adatot, történetet a könyvében bemutatott személyiség írásából, szövegeinek fogadtatásából, valamint a rokonok, barátok, ismerősök, munkatársak, ápoltak és tanítványok visszaemlékezéseiből, a „dr. B.” által vezetett Ortogenetikai Iskola hozzáférhető irataiból és az intézményt értékelő elemzésekből tárt fel – elismerésre méltó kutatómunkával. Több mint kétszáz interjút készített, sok levélre, dokumentumra hivatkozik, és az életrajz végén gazdag jegyzetapparátus, illetve bibliográfia található. Itt jegyzem meg, hogy a magyar kiadás nem igazít el a magyarul hozzáférhető szövegek terén, mert bár Bettelheim művei a főszövegben magyarul említődnek, a jegyzetekben és a bibliográfiában adatolva csak angolul – akárcsak többek közt Róheim Géza írásai vagy Thomas Manntól az *Egy apolitikus ember elméletei*. Endreffy Júlia olvasmányos fordítása egyébként korrekt munka.

Az életrajzban tehát sokféle megközelítés és nézet kap helyet. Az „igazi” jelző nyilván az ellentmondásos, összetett személyiségképre utal. Richard Pollak alaptétele szerint a Bettelheim iránti rajongást hosszabb-rövidebb idő múltán kiábrándulás követte a hozzá közel állók körében, ezt sugallja az is, ahogyan az életrajz szerzője bőségesen véleményezi a dokumentumokat. Saját „szólamában” dicsérő szavaknál gyakrabban – néha úgy érezhetjük, túlságosan gyakran – jelennek meg elítélő megállapítások, arra is gondolhatunk tehát, hogy Pollak szerint a Bettelheim szakmai elismertségét megkérdőjelező megfigyelések teszik „igazivá” az életrajzát. A sok negatív ítélet, a „dr. B.” életművéről összegyűjtött kritikai szövegek mintha Bettelheim leleplezését szolgálnák, Pollak ugyanis az írások és a tettek szembesítésével kétségbe vonja Bettelheim szavahihetőségét, aki fikatív elemekkel szépítette énképét, és mindvégig szorgalmasan építgette a saját kultuszát.

Pollak amerikai regényíró, tanár és újságíró, tehát egyben a fikcióalkotás, a szövegelemzés és a tényfeltárás szakértője is. Mint a fülszövegből megtudhatjuk, *Episode* című regényének fő témája az epilepszia, ráadásul személyesen is érintette Bettelheim „doktor” élete: öccsét, Stephten kilencéves korában bekövetkezett haláláig az Ortogenetikus Iskolában nevelték, amelynek igazgatója, Bettelheim azt állította, hogy Stephen öngyilkos lett. Pollak szemtanúja volt testvére halálának, együtt játszottak vidéki házuk pajtájában, ahonnan Stephen lezuhant, és a család véletlen balesetként értelmezte a tragikus esetet. Testvére betegségét, halálát, illetve a szüleibe és a saját énjébe kódolt következményeit kezdte kutatni, s így jutott el „dr. B.” „féleletes” és elutasító alakjához, a szülők véleményének ellentmondó álláspontjához, s „kártékony” édesanyját erősen kritizáló agresszivitásához. „Miért ilyenek a zsidó anyák, Mr. Pollak?” – támadt rá a nála érdeklődő látogatóra anélkül, hogy testvérenek dossziéját megmutatta volna.

Pollak először emlékiratot készült írni, miután jegyzeteket készített testvéréről, Bettelheimről és az Ortoge-

netikus Iskoláról, majd Jennifer Josephy szerkesztő javaslatára kezdte el kutatni e különös „pszichológus” életútját, hogy könyvet írjon róla. Gazdag anyagát az alábbi fontos kérdések köré rendezte: Miként alkotja meg önmagát és keresi helyét a világban egy súlyosan traumatizált különös személyiség? Hogyan mitizálja saját életét és tevékenységét? Látványos sikerei, illetve a pszichoanalízis tanainak elfogadása ellenére miért maradt élete végéig depressziós, s miért lett 1990-ben öngyilkos? Az életrajz írója a válaszokat keresve számos komoly személyiség-lélektani, etikai és társadalomtörténeti problémát is felvet és elemez.

Pollak figyelme középpontjában a zsidókérdés és annak társadalmi háttere áll – joggal, hiszen ezt Bruno Bettelheim életútja és a pszichoanalízis története egyaránt megkívánja. Bettelheim ifjúkorának bemutatásakor Pollak felvázolja az *Anschluss* előtt és után Bécsben uralkodó politikai helyzetet, és statisztikai adatok alapján – az öngyilkosok és lágerba kerültek számának figyelembevételével – a zsidóság veszélyeztetetté, majd tragikussá vált helyzetét. Bettelheim jó módú zsidó fakereskedő családjában született, a szüleikhez és a pályája alakulásához fűződő ellentmondásos viszony is elemzés tárgya a könyvben. Csak megszakításokkal végezhetette el a bécsi egyetem művészettörténet szakát, mert folytatnia kellett apja fakereskedői vállalkozását. Ennek azért is van jelentősége, mert, mint megtudjuk, leginkább az itáliai művészet érdekelte, de erről társadalmi környezete hatására le kellett mondania. Később autodidaktaként vált pszichológussá. Ifjúkorában járt ugyan analízisbe, de sem pszichológiai, sem pszichiátria képzettsége nem volt, ellentétben azzal, amit élete későbbi szakaszában, Amerikában írott önéletrajzában és több nyilatkozatában állított (például a nürnbergi törvénytelen eskü alatt is ezt vallotta, vö. 119. és 148–149. old.). Pollak szóhasználatával: „kozmetizálta” az életrajzát. Az *Anschluss*t követően 1938-ban tíz és fél hónapot töltött Dachauban és Buchenwaldban. A traumát csak fokozta a büntudat, hogy családja és barátai a náciok lefizetésével érték el

szabadulását, és hogy sem Ausztria lerohanása után, sem a lágerban nem tanúsított ellenállást. Ugyanakkor az Egyesült Államokban írt több munkájában és nyilatkozatában azzal vádolta a lágerekben sínylődő vagy elpusztult európai zsidóságot, hogy alapjában együttműködött a náci erőkkel ahelyett, hogy szembefordult volna vele. Pollak részletesen foglalkozik ezzel a problémával, illetve Bettelheimnek a tábor pszichológiájáról írt műveivel, a *Szélsőséges helyzetek* és *A mindentudó szív* lélektani megfigyeléseivel. „Bettelheim amellet érvelt – írja Pollak –, hogy mivel a foglyok többsége a viselkedés kisgyermeki szintjére esett vissza, arctalan tömegé, »a Gestapo többé-kevésbé készséges eszközeivé« váltak, s hamarosan elfogadták a náciok értékeit.” (127. old.)

A magyarul *Végző határ* címen ismert Bettelheim-írás a holokausztról szóló pszichológiai irodalom egyik klasszikus kiindulópontja. Való igaz, hogy szerzője az „agressziorral való azonosulás” Ferenczitől és Anna Freudtól származó gondolatát emeli ki. Bár ma sokan vitatják, tagadhatatlanul ez a magatartás is része lehetett a koncentrációs táborok világának. A lágerből megvesztegetéseknek köszönhetően kiszabadult túlélő nyilván aggodalmának is hangot adott, amikor – még a háborús helyzetben – először fogalmazta meg a náciizmussal és a zsidóság magatartásával kapcsolatos kritikai megjegyzéseit, amelyeket a későbbiekben is fenntartott, azzal a szemrehányással kiegészítve, hogy az antiszemitizmus egyik gyökere a zsidóság asszimilációjában keresendő. Mind az áldozatokkal, mind a túlélőkkel szemben túlzónak tűnnek a vádak, ami bizonyára összefügg saját büntudatával és bizonytalan zsidó identitásával is. Ezt bizonyítják ellentmondásos kijelentései Izrael állam létével kapcsolatban, illetve izraeli utazása során vendéglátóinak mondott szavai. Persze Bettelheim ilyesfajta megnyilvánulásából korántsem kell arra következtetni, hogy valójában is pontosan úgy gondolt mindent, mint amilyen megfogalmazásokkal egy sajtóvitában élt. Hallgatóinak visszaemlékezései szerint érzelmeiktől fűtött előadásai során gyakran tett túlzó kijelentéseket.

Pollak a társadalmi szokások és a történelmi tragédiák tükrében bonnyodalmasnak és egyben fájdalmasnak ábrázolja Bettelheim ifjúkori szerelmi kapcsolatait, az őt és első feleségét, Ginát egyaránt érintő háromszög- – pontosabban négyszög- – történeteket, amelyek alapvetően szabad és toleráns módon oldódtak meg. Megtudjuk, hogy nagy szerelme és második felesége, a „csodálatos és nagyon értelmes” (105. old.) Trude Weinfeld miként talált rá Bettelheimre Amerikában szinte regénybe illő módon, kalandos és drámai megpróbáltatások és hosszas kerülő út után. Arról is olvashatunk, miként vesztett ez a kapcsolat később romantikájából, és vált a családalapítás után a hagyományos nemi szerepekre épülő, nem éppen harmonikus viszonyra, amelynek fenntarthatósága Trude türelméről alapult, amennyiben elfogadta alárendelt, szolgáló szerepét, haláláig gondoskodva férjéről és három gyermekéről. Baráti kapcsolatot tartottak fenn Bettelheim szintén Amerikába emigrált első feleségével és annak új családjával. Pollak ebben a vonatkozásban sem mulasztja el megjegyezni, hogy Catherine, Gina lánya „sokakhoz hasonlóan jobbnak látta Brunót, mint amilyen a valóságban volt”. „Nagyon szerettem, de tény, hogy sok hibája volt” – idézi Pollak Catherine-t egy viszonylag hangsúlyos helyen, a tizedik fejezet zárómondatában (287. old.). Pollak olykor elismeri, hogy Bettelheim elbűvölő is tudott lenni, nemcsak „nagy, gonosz farkas”.

Tény, hogy Bettelheimnek kevés ideje maradt a családjára. Minden energiáját lekötötte előbb az álláskeresés, majd egy főiskolán, illetve a chicagói egyetemen végzett tanári munka s végül az egyetem Ortogenetikus Iskolájának igazgatása. Írásra csak este kilenc óra után gondolhatott. Igaz, az iskola lehetővé tette a további kutatómunkát; ezután írt könyvei alapanyagát jelentős részben a tanítványokkal-gondozottakkal kapcsolatos feljegyzései adták, még ha átköltötte is történetüket és a hozzájuk fűződő viszonyát. Pollak úgy látja, *A szív otthona* java része „nem más, mint Bettelheim öntömjenézése”, s ennek alátámasztására Bert

Colhert idézi, aki szerint ez a könyv Bettelheim „PR-beszámolójának” tűnik. A médiumokat és a laikus olvasókat mindazonáltal meggyőzte mindaz, amit a gyermeknevelésről a gyermekkori autizmus és szkizofréniák kapcsán leírt, előadott vagy nyilatkozott – miközben a szakma gyakran bírálta és bírálja halála óta is, valószínűleg nem alaptalanul. Bettelheim ugyanis szívesen alkalmazott iskolájában nevelőként olyan kezdőket, akik gyakran felsőfokú tanulmányaikat sem fejezték be, nemhogy képzett analitikusok lettek volna. Pollak szerint azért vett maga mellé ilyen munkatársakat, hogy uralkodhasson rajtuk. Másfelől lágerbeli tapasztalatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a környezetnek nagyobb jelentősége van a személyiség formálódásában, mint a pszichoanalízisnek. „Az Ortogenetikus Iskolában ezért a tábortok ellentétjét kívánta létrehozni, olyan helyet, ahol a zárt ajtók a külvilággal szemben nyújtanak védelmet” – írja Pollak (169. old.). Bettelheim többször is párhuzamot vont a gyerekkori és a lágerben kialakult pszichózis között, például amikor *A szkizofréniák mint a szélsőséges helyzetekre való reagálás* című cikkel kiegészítve 1956-ban újra kiadta a táborokról szóló 1943-as írását. Meglehető és problematikus ez a párhuzam, akár csak az a tény, hogy az érzelmileg sérült gyermekek számára létrehozott intézmény szeretetet és toleranciát hirdető vezetője olykor félelmet keltően agresszív volt a gondozottjaival, és furcsán, ellentmondásosan viszonyult nemiségükhöz. Továbbá nem a szülőkkkel való együttműködés pártján állt, hanem a zárt intézet jogosságát hirdette, sőt szóban és írásban is gyakran tett sértő megjegyzéseket a szülőkre, főként az anyákra. Paul Celan haláltáborokról írt, *Todesfuge* (Halálfuga) című versének ismétlődő sorai („*Napkelte korom teje éjjel iszunk/És délben iszunk a halál némethoni meseter*” – Lator László fordítása) az ő értelmezésében például a gyereket elpusztító anyát vagy tudat alatt a gyermeke halálát kívánó anyát jelenítik meg (170. old.). Közismert, hogy a gyermekkori, a szülők által okozott sérelmek vagy a szülőkkel kapcsolatban kialakult pszichózis feltárása a

pszichoanalízis egyik fontos eljárása. Jung is „csaknem félelmetes problémának” nevezi azt, ahogyan a szülők tudattalanul befolyásolják gyermeküket, és részletesebben is foglalkozik az anyaság három lényeges aspektusával, „csicsigató és tápláló jóságával”, „orgiasztikus indulatosságával” és „alvilági jóságával” *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekéről* című könyvében (Kossuth, Bp., 1995. 11–22. és 35–41. old.). És mint erre Foucault *A szexualitás története* első kötetében rámutatott, a XIX. század vége, Charcot óta hagyománya van annak a gyógyító igyekezetnek, amely a hisztérikus fiatal lányokat és fiúkat minél hamarabb elválasztja a családjuktól, és orvosi ellenőrzés alá vonja (*A tudás akarása*. Atlantisz, Bp., 1996. 115. old.). Pedig az érzelmileg sérült gyermekek kezelése nem feltétlenül sikeres, ha kiemelik őket legfontosabb kapcsolatrendszerükből, még akkor sem, ha az intézetben jobbak a tárgyi feltételek. Bettelheim ügyelt arra, hogy intézményében családias környezetet biztosítson a gondozottaknak. A zárt intézet híveként 1969-es, *Az álom gyermekei* című könyvében kijelentette, hogy az izraeli kibucok „gyermekgondozási és nevelési módszere bevált”, mert a gyermek számára, „legfontosabb a kortárs csoport, ezt követi a kibuc, s a szülők vannak a sor végén” (345. old.). Annak ellenére fogalmazott így, hogy egyrészt közismertek a zárt intézeti nevelés, a családtól való elszakítottág káros lelki-pszichikai következményei, másrészt ez idő tájt a kibucban élő szülők egyre több időt követtek gyerekeikkel töltendő intim együttlétre, és mint Pollak írja, „a közös alvás az 1990-es évek elejére Izrael 260 kibucá közül már csak háromban volt a gyakorlat” (345. old. – A „közös alvás” itt a gyerekeknek a gyermekházban, közös hálóteremben alvását jelenti).

Bettelheim a szegénységet okolta a társadalmi és családi környezetnek a gyerekekre gyakorolt káros hatásáért, miközben több ízben (például 1946 szeptemberében a fajgyűlöletről tartott chicagói konferencián, majd Moritz Janowitzcal írott *Az előítélet dinamikája* című könyvében, illetve annak *Társadalmi változás és előítélet* címmel

